

Molla Lutfi'nin İdamına Karşı Çıkan Efdalzâde Hamîdüddin Efendi'nin Ahkâmü'z-zındîk Risalesi

Şükrü Özen*

Treatise on the Regulations Concerning Heretics by Efdalzade Hamidüddin Efendi Who Opposed the Execution of Molla Lutfi

This article presents a hitherto unknown work of an Ottoman Shaykhulislam, Efdalzade Hamidüddin Efendi (d. 908/1503). Being one of the judges during the trial of the alleged "heretic" Molla Lutfi, Efdalzade was opposed to Lutfi's execution, and later wrote a treatise on heresy. Here is presented a critical edition and Turkish translation of this treatise.

I. Giriş

Molla Lutfi'nin zındıklık suçlamasıyla idamı olayı, devrin ilim adamlarını, tarihi ve hukukî yönleriyle zındık kavramı üzerinde düşünmeye ve eser vermeye sevkettiği miştir. Bu olay üzerine çok şey söylenmiş ve yazılmış olmasına rağmen idamın lehinde olan Ahaveyn lakaplı Muhyiddin Mehmed b. Kâsım'ın (ö. 7 Rebülevvel 904 / 23 Ekim 1498) konuya ilişkin risâlesi Türkçe'ye yeni kazandırılmıştır.¹ Diğer taraftan davada yer alan hâkimlerden biri olan ve idama karşı çıkan Hamîdüddin Efdalzâde'nin konu ile ilgili herhangi bir eserinin varlığı ise bilinmemektedir. Molla Lutfi'nin risâlelerinin tahkik ve tercümesi sadedinde araştırma yaparken Efdalzâde'nin böyle bir risâlesi

* Dr. Şükrü Özen, TDV İslâm Araştırmaları Merkezi.

1 Hatibzâde'ye veya Molla İzzârî'ye atfetmek suretiyle İsmet Parmaksızoğlu tarafından sözü edilen ve şimdiki kadar Süleymaniye Kütüphanesi'ndeki (İbrâhim Efendi, nr. 859) tek nüshasının varlığı bilinen bu risâle Ahmet Yaşar Ocak tarafından adı geçen nüshaya dayanılarak tercüme edilmiş ve *Osmanlı Toplumunda Zındıklar ve Mülhidler: 15.-17. Yüzyıllar* (Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1998) adlı eserin ekler bölümünde yayınlanmıştır (s. 340-347). Ocak'ın belirttiğine göre pek çok imlâ yanlışlığı içeren bu nüsha kötü bir Arapça ile yazılmış olup müstensih okuyamadığı kelimelerin resmini yapmıştır (a.g.e., s. 340-341, dipnot: 7). Oysa bu eserin, bizzat müellifin öğrencisi Sâdi Çelebi tarafından istinsah edilen en eskî ve temiz bir nüshasından (Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 1279, vr. 330^b-334^a) başka şu nüshaları da mevcuttur: Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa, nr. 942, vr. 116^b-118^b, Yeniceami, nr. 1181, vr. 184^a-186^b, Bağdatlı Vehbi Efendi, nr. 2074, vr. 17^b-20^b, Yazma Bağışlar, nr. 1701; Râgib Paşa Ktp., nr. 1460, vr. 157^a-159/2^a.

bulduğuna vâkıf olduk ve bunu neşre hazırlamaya karar verdik. Burada onun risâlesinin risâle geleneği içinde ne anlam ifade ettiği tesbit edilip sözü edilen hadise ile ilişkisi kurulacak, tahlili yapılacak, müellifi hakkında kısa bilgi verilecek ve tercüme edilerek Arapça orijinal metninin ilmî usullerle tenkitli neşri yapılacaktır.

Bu risâleyi önemli kılan, idam aleyhinde tavrı alan bir ilim adamının kaleminden çıkmış olması ve zındıklık meselesine ilişkin düşüncelerini ortaya koymasıdır. Osmanlı ulemâsının belirli bir konu etrafında kaleme aldıkları risâleler, yazdıkları dönemlerde ulemâ arasındaki aktüel konuları, ilim ve kültür hayatını yansıtmak bakımından birinci derecede tarihî değere sahip eserlerdir. Devrin entelektüel ilgi alanları en iyi biçimde bu yazılardan takip edilebilir. Kâtib Çelebi'nin ünlü eseri *Keşfü'z-zunûn*'da "es'ile", "bahs" ve "risâle" başlıkları altında Osmanlı dönemiyle ilgili adları kaydedilen eserlerin konu çeşitliliği oldukça zengindir. Böyle olmakla birlikte günümüz Osmanlı araştırmalarında risâleler konusuna yeterince önem verildiği söylenemez. "Osmanlı düşüncesi" adı altında yazılan ve söylenenler, genellikle fikir ayrılıklarının tebârüz ettiği bu eserlerden habersiz genellemelerden öteye geçememektedir.

Önemli bir kesimi yazma eser koleksiyonları arasında, isimleri dahi kayıtlara geçmemiş halde bulunan risâleler muhtelif amaçlarla kaleme alınmışlardır. Bazan bir konuda derli toplu bilgi sunmak, bazan savunulan görüşü geçmiş ulemâdan nakillerle desteklemek ve bazan da devrin önemli bir ilim adamı tarafından ileri sürülen bir görüşü eleştirmek üzere yazılmışlardır. Bu risâlelerde fikrî bakımdan orijinallik aramak ve daha önce yaşamış İslâm âlimlerinin eserleriyle mukayese etmek yanıltıcı olabilir. Çoğunlukla yaşanan hayatla doğrudan ilgilerinin bulunması hasebiyle, toplumun o günkü düşünce yapısını teşkil eden hususları ve muhtelif olaylar karşısındaki tavrı alışlarını gösteren belgelerdir. Meselâ harp sıralarında cihad risâlelerinin, veba gibi salgın hastalıklar esnasında kader risâlelerinin yazılması, risâlelerle toplumsal olaylar arasındaki birebir ilişkiyi göstermesi bakımından kayda değer bir ayrıntıdır.

II. Risâlenin Müellifi

Efdalzâde Hamidüddin Efendi, II. Murad devri âlimlerinden Efdalüddin el-Hüsey-nî'nin oğludur. İlk eğitimini babasından aldıktan sonra medreseye devam edip Molla Yegân'a mülâzim oldu. Daha sonra Bursa Kaplıca Medresesi'nde müderrislik hayatına başladı. Bursa Murâdiye ve Sahn-ı Semân (877/1473) medreselerinde de müderrislik yaptıktan sonra Edirne (883/1478) ve İstanbul kadılığı (886-900/1481-1495) görevlerinde bulundu. II. Beyazid devrinde (Receb 901/Mart 1496) şeyhülislâmlığa getirildi. Bu görevde iken vefat ederek Eyüp Camii hazîresine defnedildi (Şâban 908/Şubat 1503). Çeşitli hayır müesseseleri kuran Efdalzâde alçak gönüllü, yumuşak huylu, olgun bir ilim adamıydı.² Molla Lutfî'nin idam edildiği tarihte İstanbul kadısı sıfatıyla davada hazır bulunmuştur.

2 Taşköprizâde, *eş-Şekâik*, s. 171-173; Takıyyüddin b. Abdülkâdir et-Temimî, *et-Tabakâtü's-seniyye fi terâcimi'l-Hanefiyye* (nşr. Abdülfettâh Muhammed el-Hulv), Dâru'r-Rifâi, Riyad 1403/1983, III, 195-96; Mehmed Şem'î, *İlâveli Esmârü't-tevârih mea zeyl*, İnan Şirketi Matbaası, İstanbul 1295/1878, s. 191, 112; Cahit Baltacı, "Hamidüddin Efendi", *DİA*, XV, 476-77.

Eserleri

1. *Hâşiye alâ Hâşiyeti's-Seyyid eş-Şerîf alâ Şerhi'l-Adud li-Muhtasari'l-müntehâ* (Süleymaniye Ktp., Cârullah Efendi, nr. 466 ve 471, Şehid Ali Paşa, nr. 1718, Fâtih, nr. 1277, Damad İbrâhim Paşa, nr. 453, Hamidiye, nr. 437, 746, Hacı Beşir Ağa, nr. 137, Kılıç Ali Paşa, nr. 3182; Kütahya İl Halk Ktp., nr. 195; Câmîatü'l-Melik Suûd, nr. 1911).
2. *Hâşiye alâ Metâlii'l-enzâr li'l-İsfahâni alâ şerhi Tavâlii'l-envâr* (Süleymaniye Ktp., Fâtih, nr. 2981, 2982, 3415, Cârullah Efendi, nr. 1168, 1170, Şehid Ali Paşa, nr. 1785, Lâleli, nr. 2220, Esad Efendi, nr. 1156, Hacı Mahmud Efendi, nr. 5890, Şehzade Mehmed, nr. 53, Amcazâde Hüseyin Paşa, nr. 449, Giresun, nr. 122; Tire Necip Paşa Vakfı Ktp., nr. 176; İzmir Millî Ktp., nr. 129).
3. *Ta'likât ale'l-Hidâye* (Süleymaniye Ktp., Dügümlü Baba, nr. 446).
4. *Risâle müteallika bi-ba'zı'l-mebâhisi't-tefsiriyye ve'l-kelebiyye* (Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa, nr. 315).
5. *Risâle fi cevâbi'l-işkâl alâ bahsi'l-cihet* (Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 2350).
6. *Risâle müteallika bi-ahkâmi'z-zındîk* (Râgıb Paşa Ktp., nr. 1460).

III. Risâlenin Yazması ve Tahlili

Râgıb Paşa Kütüphanesi'ndeki bir mecmuada (nr. 1460, vr. 159/2^b-159/3^a) bulunan bu eserin adı *Risâle müteallika bi-ahkâmi'z-zındîk li-Efdaliddîn ellezî lem yahkûm bi-ibâhati demi'l-Mevlâ Lutfillâh eş-Şehîd* (Şehid Molla Lutfullah [Lutfî]'nin kanının mubah olduğuna hükmetmeyen Efdalüddin'in zındığın ahkâmına ilişkin risâlesi) şeklinde verilmektedir. Risâlenin adında müellif isminin Efdalüddin olarak zikredilmiş olması bu risâlenin Hamîdüddin Efendi'nin babasına ait olması şüphesini uyandırmaktaysa da davada hâkimler arasında yer alan ve idama karşı çıkanın kendisi olduğu bilinmektedir. Muhtemelen ismin başındaki Arapça "ibn" (oğlu) yahut sonundaki Farsça "zâde" (oğlu) ifadesi müstensih tarafından sehven yazılmıştır.

Tarihi bir belge olması dolayısıyla risâlenin ortaya çıkış şartlarını bilmeden değerini anlamak mümkün değildir. Risâle her ne kadar bir meseleyi nazarı olarak ele almaktaysa da gerçekte belirli bir olayla ilgilidir. 25 Rebülevvel 900 (24 Aralık 1494) tarihinde devrin önde gelen ilim adamlarından Molla Lutfî lakaplı Tokatlı Lutfullah b. Hasan zındıklık suçlamasıyla idam edilmiştir. Taşköprizâde, Molla Lutfî'yi idama götüren süreci şöyle özetlemektedir:

"Molla Lutfî eşi bulunmaz üstün bir kişiliğe sahip, rakipsiz bir ilim adamıydı. Akranlarına, hatta geçmiş ulemâya (selef) dil uzatırdı. Faziletlerinin çokluğu akranlarını kiskandırdı, dilinin uzunluğu dolayısıyla büyük ilim adamları kendisine buğzettiler ve bu sebeple onu ilhâd ve zındıklıkla suçlayıp yarguladılar. Molla Efdalüddin

kanının mubahlığına hüküm vermedi, çekimser kaldı; Molla Hatibzâde ise kanının mubahlığına hüküm verdi, öldürdüler.”³

Bu önemli olayla ilgili olarak kaleme alınmış olan risâlenin neşir çalışmasında olayın tarihî ve hukukî arka planı üzerinde durulmayacak, sadece gerek Taşköprizâde'nin yukarıdaki ifadeleri ve gerekse yakın zamanlarda ortaya konan belgelerin⁴ ışığında bakıldığında İsmail E. Erünsal'ın da belirttiği üzere bazılarının iddia ettiği gibi Molla Lutfî'nin sadece hür düşüncesinden dolayı değil başka sebepler dolayısıyla idam edilmiş olduğu⁵ belirtilmekle yetinilecektir. Bu çalışmanın konusu olan risâle olayın doğrudan hukukî boyutunu ele almaktadır.

Efdalzâde eserinde klasik kaynaklardan yaptığı iktibaslar ışığında suçun mahiyeti ve cezası konusunda kısa açıklamalarda bulunmaktadır. Dikkatle incelendiğinde risâlede birbirine zıt iki tavır göze çarpmaktadır. İktibasların ekseninde düşünülürse Efdalzâde'nin zındıklığın bir suç olup had cezası olarak değilse bile idamı gerektirdiğini savunduğu gibi bir izlenim edinilmektedir. Buradan bakıldığında bu düşüncelerin Molla Lutfî olayı ile ilişkilendirilmesi halinde Efdalzâde'nin mezkur olayda hâkimlik sıfatıyla delilleri yetersiz bularak suç unsurunun gerçekleştiğine inanmamış olduğunu ortaya koyar ki bu durumda onun zındıklık suçu ve cezası konusunda diğer Osmanlı ulemâsından, bilhassa Ahaveyn ve Hatibzâde'den farklı düşünmediği ortaya çıkar. Ancak iktibaslar dışında kalan ibareler göz önüne alındığında ise şöyle bir manzara ile karşılaşmaktadır: Efdalzâde'ye göre mürted, zındık, mühlid ve ibâhî için dünyada takdir edilmiş bir ceza bulunmamakta ve dolayısıyla bu suçlar şeriatta Allah hakkı için uygulanması gereken belirlenmiş (mukadder) ceza demek olan “had cezası” kapsamına girmemektedir. Bu bakımdan zındığın öldürülmesi ta'zîr cezaları kapsamına giren siyaseten katil başlığı altında ele alınmak icap eder ki bu da pek çok fıkıh kitabında ifade edilen aksi bir düşüncedir.⁶ Risâlenin bitiş kısmı ise onun konuya ilişkin temel düşüncesini vermektedir: “Çünkü din değiştirmek kul ile rabbi arasında olduğu için büyük bir cinayettir ve bunun cezası âhiret yurduna tehir edilmiştir. Zira cezalarda aslanan ceza yurduna (âhiret) tehirdir.”

Efdalzâde'nin zındıklık suçunun cezalandırılmasına karşı olan bu görüşleri resmî görüş ile çelişmekte idi. Çünkü Ahaveyn'in risâlesinin sonunda belirtildiği üzere Sultan II. Bayezid diğer hukuk davalarında Hanefî mezhebi içinde güçlü rivayetlerle amel

3 Taşköprizâde, *eş-Şekâiku'n-nu'mâniyye fi ulemâi'd-devleti'l-Osmâniyye* (nşr. Ahmed Subhi Furat), İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, İstanbul 1405/1985, s. 280. Molla Lutfî'nin hayatı ve onu idama götüren olayların geniş bir tahlili için bk. Ocak, a.g.e., s. 205-227.

4 Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi'nde bulunan ve doğrudan Molla Lutfî'yi hedef alan üç adet şikâyetnâme tarzındaki mektuptan ikisi İsmail E. Erünsal tarafından ilim âlemine tanıtılmıştır (bk. Erünsal, “Fatih Devri Kütüphaneleri ve Molla Lutfî Hakkında Birkaç Not”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, sayı 33, Mart 1980/1981, İstanbul, s. 72-78). Sözü edilen bu iki mektup ile birlikte üçüncü bir mektup ise İbrahim Maraş tarafından tıpkıbasımı yapılarak ve Latince edilerek yüksek lisans tezi içinde verilmiştir (bk. Maraş, *Molla Lutfî'nin Felsefi ve Kelâmî Görüşleri*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi [1992], s. 8-18).

5 Erünsal, a.g.m., s. 77-78.

6 Örneğin *el-Fetâva'l-Bezzâziyye*'de “Vâcip olmuş bir haddir; tövbe ile düşmez” denilmektedir. Bezzâzî, a.g.e. (*el-Fetâva'l-Hindiyeye* kenarında), el-Matbaatü'l-Kübrâ, Bulak 1310/1892, VI, 321.

edilmesini, ama Hz. Peygamber'e sövme ve zındıklık konularında ise güçlü-zayıf her türlü rivayetle amel edilmesini emreden bir ferman yayınlamıştı.⁷ Muhtemelen Molla Lutfi olayından önce onun hasımları tarafından sultanın böyle bir ferman çıkarması sağlanmıştır. Zira Hanefî mezhebinde güçlü görüş tövbe-kâr zındığın idam edilemeyeceği yönünde idi⁸ ve Molla Lutfi de mahkemede böyle bir suç isnadını asla kabul etmemişti. Sultanın çok sevdiği ve saydığı bir âlime bu suçun isnat edilerek idam edilmesi onu çok üzmüştü. Nitekim onun bu idama gönlünün razı olmadığı bilinmektedir. Belki de bu sebepten kendi çıkardığı fermanın gereğine uymayan Efdalzâde'yi bir bakıma ödülendirerek İstanbul kadılığından şeyhülislâmlığa terfi ettirmiştir.

Risâlenin büyük kısmını eski fıkıh kaynaklarından yapılan alıntılar oluşturur. Bu kaynaklar arasında *el-Fetâva'l-Bezzâziyye*, *el-Fetâva't-Tatarhâniyye*, *el-Fetâva'l-Hâniyye*, *Mi'râcû'd-dirâye ilâ şerhi'l-Hidâye*, *es-Sârimü'l-meslûl alâ şâtimi'r-resûl*, *ed-Dirâye* ve *el-Kâfi* gibi eserler bulunmaktadır. Ahaveyn'in risâlesinde "Garip Bir Hikâye" başlığı altında Molla Lutfi olayı anlatılırken Efdalzâde'nin risâlesinde olaya doğrudan hiç değinilmez. Ayrıca Efdalzâde'nin risâlesi muhalifi Ahaveyn'in risâlesi kadar sistematik değildir ve bazı telif zaafı da içermektedir. Meselâ klasik kaynaklardan yaptığı nakiller sırasında söyledikleri ile risâlenin bitiş kısmında ifade edilen görüşler birbiriyle çeliştiği halde birinci kısmın sırf nakil, diğer kısmın ise kendi kanaati olduğu anlaşılmamaktadır.

IV. Risâlenin Tercümesi

Rahmân ve rahîm olan Allah'ın adıyla!

Âlemlerin rabbi Allah'a hamd ve Efendimiz Muhammed'e ve onun bütün ailesine dua ederiz.

Hz. Peygamber: "Şu üç şey dışında bir müslümanın kanı helâl olmaz: Sahih bir evlilikten sonra zina, imandan sonra küfür ve haksız yere adam öldürme" buyurmuştur.⁹

Soru: Hadis açıkça sadece zikredilenlerin idamı gerektirdiğini ifade etmektedir; oysa buna dördüncü bir sebebi, sövmeyi de eklemişlerdir.

Cevap: Zındık, sihirbaz ve (Peygamber'e) sövenin "imandan sonra küfre girme" kısmına dahil oldukları için öldürüleceklerinde şüphemiz yoktur. Ayrıca sayı belirtilmiş olması ziyadeyi engellemez. *Bezzâziyye*'de böyle denilmektedir.¹⁰ Bundan anlaşılıyor ki zındık mürted olduğu için öldürülür. Nitekim Tatarhâniye'nin mürtedle ilgili bölümünde *en-Nevâzil*¹¹ adlı eserden naklen açıkça deniyor ki: "Zındık üç kısımdır:

7 Ocak, *Osmanlı Toplumunda Zındıklar ve Mülhidler*, s. 347.

8 Hatta Ebû'l-Hasan Ali b. Hüseyin es-Sugdî'nin (ö. 461/1068) belirttiğine göre Ebû Hanîfe ve iki öğrencisi ile Ebû Abdullah "Zındık öldürülmez; çünkü Müslümanlığını açıklamakla kanını dokunulmaz yapmıştır" demişlerdir (bk. *en-Nüteffî'l-fetâvâ* [nşr. Selâhaddin en-Nâhî], Müessesetü'r-risâle, Beyrut 1984, II, 693-94).

9 Buhârî, "Diyât", 6; Müslim, "Kasâme", 25, 26; Ebû Dâvûd, "Hudûd", 1; Tirmizî, "Hudûd", 15; Nesâî, "Tahrîm", 5, 11, 14; İbn Mâce, "Hudûd", 2533, 2534.

10 *Bezzâzî*, a. g. e., VI, 322.

11 *en-Nevâzil* Ebû'l-Leys Nasr b. Muhammed es-Semerkandî'nin (ö. 375/985) eseridir.

1. Aslı itibariyle şirk üzere olan zındık, 2. Müslüman iken zındık olan, 3. Zimmî iken zındık olan. Birinci durumda Acem (Arap olmayan) ise şirki üzere bırakılır. Çünkü aslı itibariyle kâfirdir. İkinci durumda kendisine İslâm arz edilir; müslüman olursa ona göre muamele edilir; aksi halde mürted olduğu için öldürülür. Üçüncü durumda da olduğu haliyle bırakılır.”¹²

Mürted ile zındık arasındaki fark: Mürted İslâm dininden küfre dönendir. *el-Hidâye* şerhi *Mi'râcû'd-dirâye*¹³ adlı eserde böyle denilmektedir. Zındık ise mümin görünüp küfrünü gizleyendir. *es-Sârimü'l-meslûl*¹⁴ adlı eserde böyle denilmektedir. Her ikisinin de kâfir ve mürted olduklarında kuşku yoktur. Ancak mürtedin tövbesi kabul edilir. Çünkü içi dışına uygundur ve küfrünü saklamamaktadır; oysa zındık ve mülhid yakalandıktan sonra tövbe ettiklerinde Müslümanlık'larına vâkıf olunmadığı için tövbeleri kabul edilmez. Çünkü onlar Bâtıniyye'dir, dışta başka gösterirler, içte aksine inanırlar.

Ebû Hanîfe “Kendisini gizleyen zındığı öldürün; zira tövbe edip etmediği bilinmez” demiştir. Çünkü gerçek inancını anlamak mümkün değildir. Biz ancak zâhire göre davranırız. Bundan dolayı Hz. Peygamber, şehâdet getiren bir kâfiri öldüren ve bu davranışını “Kılıç korkusuyla söyledi” diye açıklayan Üsâme'ye: “Kalbini yardım mı?” demiştir.¹⁵ Çünkü müslüman gözüküp küfrünü saklamak zındık ve mülhidlerin âdetlerindedir. Bu nedenle görünüşte tövbe etmelerinden inançlı olduklarını çıkarmak imkânı yoktur. Zira onlar yeryüzünde fesad çıkarmaya çalışır, insanları sapıklığa ve şeriata karşı çıkmaya çağırırlar. Dolayısıyla kılıçla öldürülürler ve onları öldüren sevap kazanır.

Bezzâziyye'nin “Kitâbü's-Siyer” bölümünde zikredildiğine göre fetret döneminde yeryüzünde fesad çıkarmaya çalıştıkları için (fitneye) yardım edenler, kışkırtıcılar ve zalimlerin öldürülmesi mubahtır, onları öldüren sevap kazanır. Zira Yüce Allah'ın kullarına şefkat göstermek ve sevinçlerine ortak olmak İslâm'ın şartı iken onlar bunun aksine davranırlar.¹⁶

Kâdîhân *Fetâvâ*'sının cizye bölümünde zikredildiğine göre zındık yakalanmadan önce gelir zındık olduğunu itiraf eder ve bundan tövbe ederse tövbesi kabul edilir. Yakalandıktan sonra tövbe ederse kabul edilmez. Çünkü onlar Bâtıniyye'dir; açıktan

12 Ferîdüddin Âlim b. Alâ el-Ensârî ed-Dihlevî, *el-Fetâva't-Tatarhâniyye* (nşr. Seccâd Hüseyin), İdâretü'l-Kur'ân ve'l-ulûmî'l-İslâmiyye, Karacî 1416/1996, V, 539.

13 *Mi'râcû'd-dirâye ilâ şerhi'l-Hidâye* Mergînânî'nin *el-Hidâye* adlı eserinin Kıvâmüddin Muhammed b. Muhammed el-Buhârî el-Kâkî (ö. 749/1384) tarafından yapılan şerhi olup 21 Muharrem 745 (3 Haziran 1344) tarihinde tamamlanmıştır (bk. Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn 'an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn* [nşr. Kılıslî Muallim Rifat – Şerefeddin Yalıtıkaya], İstanbul 1360-62/1941-43, II, 2033).

14 *es-Sârimü'l-meslûl alâ şâtîmi'r-rasûl* Takıyyüddin İbn Teymiye'nin (ö. 728/1328) eseri olup matbudur (Haydarâbâd 1322; [nşr. Muhammed Muhyiddin Abdülhamîd], Beyrut 1978; [nşr. Muhammed b. Abdülhalâ b. Ömer el-Halvânî ve Muhammed Kebîr Ahmed Şevderî], Dârü İbn Hazm, Beyrut 1997). İbn Teymiye “Zındık küfrünü gizleyip inkâr eden, ortaya koymayan kimsedir” demektedir (bk. a.g.e. [nşr. el-Halvânî ve Şevderî], III, 687).

15 Müslim, “İmân”, 158; Ebû Dâvûd, “Cihâd”, 95; İbn Mâce, “Fiten”, 1.

16 Bezzâzî, *el-Fetâva'l-Bezzâziyye*, VI, 311.

bir şeye inanır gözüdür, gerçekte ise bunun aksine inanırlar. Bu nedenle öldürülürler. Onlardan cizye alınmaz ve tövbeleri kabul edilmez.¹⁷ Yine aynı eserin "Kitâbü'l-Hazar ve'l-ibâha" kısmında "Fetva bu görüşe göredir" denilmektedir.¹⁸

el-Fetâva'l-Bezzâziyye'nin "Kitâbü'l-Cinâyât" kısmının başında deniliyor ki: "Boğucu ve sihirbaz yeryüzünde bozgunculuk yaptıkları için yakalandıklarında öldürülürler. Ele geçmeden tövbe ederlerse tövbeleri kabul edilir. Yakalandıktan sonra kabul edilmez, öldürülürler. Zındık, ilhâd propagandacısı ve ibâhî de aynı muameleye tâbidir, tövbesi kabul edilmez. İmam İzzeddin el-Kindî bu şekilde fetva verdi ve Hakan İbrâhim b. Muhammed onun fetvasını kabul ederek onları öldürdü."¹⁹

Mürtedin öldürülmesi had cezasına çarptırıldığı için değildir. Zındık, mülhid, ibâhî ve diğerleri de öyledir. Aksine mürted küfürde ısrar ettiği için ve mürted dışındakiler ise müslüman olup olmadıkları bilinemediği için öldürülürler. Çünkü had, şeriatla Yüce Allah hakkı için gereken belirlenmiş bir cezadır. Mürted, zındık, mülhid ve ibâhî için dünyada belirlenmiş bir ceza yoktur.

ed-Dirâye ve *el-Kâfi*'nin²⁰ "Bâbü'l-Mürted" bölümünde "Çünkü o kendisine davet ulaşmış bir harbîdir; tıpkı aslı kâfir gibi²¹ şahitleri dinlemeye gerek olmaksızın derhal öldürülür" deniliyor.

Çünkü din değiştirmek kul ile rabbi arasında olduğu için büyük bir cinayettir. Bunun cezası âhiret yurduna tehir edilmiştir. Zira cezalarda aslolan ceza yurduna (âhirete) tehiridir. Allah için iç yüzünü ve sözü, tam ve yeterli ölçüde en iyi bilendir.

17 Kâdhân, Fahreddin Hasan b. Mansûr el-Özcendî, *el-Fetâva'l-Hâniyye (el-Fetâva'l-Hindiyye kenarında)*, el-Matbaatü'l-kübrâ, Bulak 1310/1892, III, 588.

18 Kâdhân, a.g.e., III, 429.

19 Bezzâzî, a.g.e., VI, 383.

20 *ed-Dirâye* Muîn el-Herevî diye bilinen Ebû Abdullah Muhammed b. Mübârek Şah b. Muhammed'in *el-Hidâye*'ye yazdığı şerhdır (bk. *Keşfü'z-zunûn*, II, 2038). *el-Kâfi* Ebû'l-Berekât Hâfîzüddin Abdullah b. Ahmed en-Neseffî'nin (ö. 710/1310) *el-Kâfi fi şerhi'l-Vâfi* adlı eseridir (bk. a.g.e., II, 1998).

21 Çünkü o kâfirdir, zimmi ve müste'men değildir. Zira nas yani konunun delili olan "müşrikleri öldürün" âyeti ve "kim dinini değiştirse öldürün" hadisi mutlak gelmiştir. *en-Nihâye*'de böyle denilmektedir (yazmanın hâmişinden). *en-Nihâye* Hüsâmeddin Hüseyin b. Ali es-Sıgnâkî'nin (ö. 711/1311), Burhâneddin el-Merginânî'nin *el-Hidâye* adlı eserine yazdığı şerhdır (bk. *Keşfü'z-zunûn*, II, 2032).

رسالة متعلقة بأحكام الزنديق

[تأليف حميد الدين بن أفضل الدين الحسيني المتوفى سنة ١٥٠٣/٩٠٨]

باسم الله الرحمن الرحيم

نحمد الله رب العالمين و نصلي على سيدنا محمد وآله أجمعين.

قال النبي ﷺ: « لا يحل دم إمريء مسلم إلا بإحدى ثلاث: الزنا بعد إحصان والكفر بعد إيمان والقتل بغير حق »^١.

فإن قيل: اقتضى ظاهر الحديث كون [الأسباب] المذكورة موجبا للقتل لا غير. وقد زادوا عليه الرابع وهو الشتم.

قلنا: لا نشك أن الزنديق والساحر والشاتم يُقتلون لدخولهم تحت الكفر بعد الإيمان على أن التنصيص علي عدد لا يمنع الزيادة. كذا في البزازية^٢. فعلم من هذا أن الزنديق يقتل لكونه مرتداً كما صرح في التترخانية^٣ في باب المرتد حيث قال: «وفي النوازل^٤: الزنديق على ثلاثة أوجه: إما أن كان زنديقاً من الأصل على الشرك أو كان مسلماً فزندق أو كان ذمياً فزندق ففي الوجه الأول ترك على شركه يعني إن كان من العجم لأنه كافر أصلي. وفي الوجه الثاني يُعرض عليه الإسلام فإن أسلم فيها وإلا قُتل لأنه مرتد. وفي الوجه الثالث أيضاً يُترك على حاله» انتهى كلامه.

^١ النسخة الوحيدة لهذه الرسالة موجودة في مكتبة راغب باشا بإستانبول [رقم ١٤٦٠، ق: ١٥٩/٢ب-١٥٩/١٣] تحت عنوان «رسالة متعلقة بأحكام الزنديق لأفضل الدين الذي لم يحكم بإباحة دم المولى لطف الله الشهيد». البخاري، ديات، ٦؛ مسلم، قسامة، ٢٥، ٢٦؛ أبو داود، حدود، ١؛ الترمذي، حدود، ١٥؛ النسائي، تحريم، ٥، ١١، ١٤؛ ابن ماجه، حدود، ٢٥٣٣، ٢٥٣٤.

^٢ البزازي، الفتاوي البزازية، بولاق ١٣١٠-١٣١١ [في هامش الفتاوي الهندية]، ٦/٣٢٢.

^٣ فريد الدين عالم بن العلاء الأنصاري الدهلوي الحنفي المتوفى سنة ٧٨٦/١٣٨٤، الفتاوى التاتارخانية، تحقيق: سجاد حسين، كراشي ١٤١٦/١٩٩٦، ٥/٥٣٩.

^٤ النوازل في الفروع تأليف الإمام أبي الليث نصر بن محمد بن إبراهيم السمرقندي الحنفي المتوفى سنة ٣٧٥/٩٨٥ فهذا الكتاب لم يزل مخطوطاً. فانظر نفس المسئلة في عيون المسائل في فروع الحنفية للمؤلف أيضاً وهو مطبوع بتحقيق سيد محمد مهني، بيروت سنة ١٩٩٨، ص ١٩١.

والفرق بين المرتد والزنديق: أن المرتد هو الراجع عن دين الإسلام إلى الكفر كذا في شرح الهداية المسمّى بمعراج الدراية^٦. والزنديق هو الذي يظهر الإيمان ويخفي الكفر، كذا في الصارم المسلول^٧. ولا ريب في كفرهما وارتدادهما إلا أنه يقبل توبة المرتد لأن باطنه موافق لظاهره ولا يكتم كفره بخلاف الزنديق والملحد إذا أخذ ثم تابا لا يقبل توبتهما لعدم الوقوف بإسلامهما لأنهم باطنية يظهرن شيئاً في الظاهر ويعتقدون في الباطن خلاف ذلك.

وقد قال أبو حنيفة: اقتلوا الزنديق المستتر فإن توبته لا يعرف ولأنه لا يتوصل إلى حقيقة الاعتقاد وإنما نعمل بالظاهر. ولذا قال النبي ﷺ لأسامة حين قتل كافراً أظهر الشهادتين وقال: «قالهما خوفاً من السيف» فقال النبي ﷺ: «هل شقت قلبه؟»^٨ ولأن من عادة الزنادقة والملحدن إظهار الإسلام وكتمان الكفر فلم يمكن الإستدلال بظاهر التوبة على الاعتقاد لأنهم يسعون في الأرض بالفساد ودعاء الناس إلى الضلالة وخلاف الشريعة.

فيقتلون بالسيف ويثاب قاتلهم. إنه قد ذكر في البيزازية في كتاب السير أن قتل الأعونة والسعاة والظلمة في أيام الفترة مباح لأنهم يسعون في الأرض فساداً ويثاب قاتلهم لأن من شرط الإسلام الشفقة على خلق الله تعالى والفرح بفرحهم وهم على عكسه^٩.

وذكر في فتاوي قاضيخان في باب الجزية: إن جاء الزنديق قبل أن يؤخذ فأقر أنه زنديق فتاب عن ذلك تقبل توبته وإن أخذ ثم تاب لا تقبل لأنهم باطنية يظهرن شيئاً ويعتقدون في الباطن خلاف ذلك فيقتلون ولا تؤخذ منهم الجزية ولا تقبل توبتهم^{١٠}. وفيه أيضاً في كتاب الحظر والإباحة قال:

^٦ معراج الدراية إلى شرح الهداية: تأليف الشيخ الإمام قوام الدين محمد بن محمد البخاري الكاكي المتوفى سنة ٧٤٩؛ فرغ من تأليفه في ٢١ محرم ٧٤٥ (٤ يونيو ١٣٤٤) [كشف الظنون، ٢٠٣٣].

^٧ الصارم المسلول على شاتم الرسول تأليف تقي الدين ابن تيمية المتوفى سنة ٧٢٨/١٣٢٨، طبع في حيدرآباد ١٣٢٢؛ وطبع أيضاً بتحقيق محمد محي الدين عبد الحميد، بيروت ١٩٧٨؛ وبتحقيق محمد بن عبد الله بن عمر الحلواني ومحمد كبير أحمد الشودري، بيروت ١٩٩٧. قال ابن تيمية: «لأن الزنديق هو الذي يستبطن الكفر وينكره ولا يظهره». انظر نفس المصدر، بتحقيق محمد بن عبد الله الحلواني، ٣/٦٨٧.

^٨ مسلم، إيمان ١٥٨؛ أبو داود، جهاد ٩٥؛ ابن ماجه، فتن ١.

^٩ البيزازي، الفتاوي البيزازية، ٦/٣١١.

^{١٠} فخر الدين الحسن بن منصور الأوزجندي الفرغاني الشهير بقاضي خان، الفتاوى الحانوية، بولاق ١٣١٠-

[١٣١١ في هامش الفتاوي الهنديّة]، ٣/٥٨٨.

والفتوى على هذا القول.^{١١}

وفي فتاوي البرازية في أوّل كتاب الجنائيات: «الحنّاق والساحر يقتلان إذا أخذَا لسعيهما في الأرض بالفساد وإن تابا قبل الظفر يقبل التوبة وبعد الأخذ لا يقتلان . وكذا الزنديق والداعي إلى الإلحاد والإباحي ولا يقبل توبته وكذا [١٥٩/١٣] أفتى به الإمام عزّ الدين الكندي وقيل الخاقان ابراهيم بن محمد فتواه وقتلهم»^{١٢} انتهى كلامه.

ولا يقتل المرتدّ حدّاً وكذا الزنديق والملحد والإباحي وغيرهم بل يقتلون لإصرار المرتدّ على الكفر ولعدم الوقوف بالإسلام في حق غير المرتدّ؛ لأنّ الحد في الشرع عقوبة مقدّرة يجب حقّاً لله تعالى وليس للمرتدّ والزنديق والملحد والإباحي عقوبة مقدّرة في الدنيا.

وذكر في الدراية والكافي^{١٣} في باب المرتدّ: لأنه حربي بلغته الدعوة فيقتل للحال من غير إسهاد كالكافر الأصلي^{١٤}. انتهى كلامهما.

ولأنّ تبديل الدين جنابة عظيمة لكونها بين العبد وربّه فالجزاء عليه مؤخّر إلى دار الآخرة لأنّ الأصل في الأجزية تأخيرها إلى دار الجزاء . والله أعلم بحقيقة الحال في السر والمقال على التمام والكمال.

^{١١} قاضي خان، نفس المصدر، ٤٢٩/٣.

^{١٢} البرازي، الفتاوي البرازية، ٣٨٣/٦.

^{١٣} الدراية: هو الدراية في شرح الهداية لأبي عبد الله محمد بن مبارك شاه بن محمد الملقب بمعين الهروي . انظر كشف الظنون، ٢٠٣٨/٢. والكافي: هو الكافي في شرح الوافي لأبي البركات حافظ الدين عبد الله بن أحمد النسفي المتوفى سنة ٧١٠/١٣١٠. انظر كشف الظنون، ١٩٩٧/٢.

^{١٤} في الهامش: (لأنه كافر وليس بذمي ولا مستامن لإطلاق النص أي الدليل وهو قوله تعالى «فاقتلوا المشركين» وقوله ﷺ «من بدل دينه فاقتلوه» كذا في النهاية). النهاية هو شرح للهداية للمرغيناني، تأليف حسام الدين حسين بن علي الصغفاني المتوفى سنة ٧١١/١٣١١. انظر كشف الظنون، ٢٠٣٢/٢.